

Fordulatra várva - a regionális egyenlőtlenségek hullámai*

Az utóbbi két évtizedben a hazai területi fejlődés meghatározó tendenciája az egyenlőtlenségek növekedése. Tanulmányunkban ezt a folyamatot – a látványosan kibővült kutatási eredmények bázisán - szembesítjük a kapcsolódó nemzetközi szakirodalomból kiolvasható főbb megállapításokkal, a differenciálódást leíró és magyarázó elméleti modellekkel és empirikus eredményekkel. A hazai folyamatoknak a nemzetközi tendenciák tükrében történő vizsgálata nemcsak azzal a haszonnal jár, hogy így mélyebben érthetjük azokat, hanem javítja az előrettekintés, a megalapozott prognózis esélyeit is.

A hazai szakirodalom különböző térségi szinteken vizsgálódva részletekbe menően feltárta az elmúlt két évtized regionális átalakulási folyamatait (Cséfalvay Z. 1995, Enyedi Gy. 1996, Kovács Z. 2000, Nemes Nagy J. 2003), tesztelte a térségi tagoltság főbb elemeit és hatótényezőit (Rechnitzer J. 1993, Schwertner J. 1994, Kiss J. 1999, Bajmócy P. 2000, Faluvégi A. 2000, 2004, Beluszky P. 2001, Deák Sz. - Lengyel I. 2003, Forray R. K. – Híves T. 2003, Süli-Zakar I. szerk. 2003, Obádovics-Kulcsár 2003, G. Fekete É. 2004), nyomon kísérte az egyenlőtlenségek változásait (Nagy G. 2002, Kovács T. 2002, Jakobi Á. 2004). A kutatási eredmények egy új, a korábbinál jóval tagoltabb térszerkezetet igazolnak.

Területi egyenlőtlenségek Magyarországon az ezredvégen

Ma már a regionális fejlődés fő mozgásirányait a *rendszerátalakítás után kialakult új struktúrák*, új gazdasági és társadalmi intézmények és szereplők formálják. Egyre erőteljesebben hatnak a *globalizálódás* mechanizmusai (amelyek a gazdasági kapcsolatrendszereket, a humán erőforrásokat nemzetközi szinten mérik meg), valamint az információs rendszerek kialakításának és *környezet* védelmének felértékelődött problémái. A korábbi térszerkezettől való eltérések és a legújabb időszak mozgásai jól érzékelhetők a regionális fejlődés jellemzésére nemzetközileg is általánosan használt fajlagos (a népességre vetített) területi GDP adataiban (*1. táblázat*). A táblázatban dokumentált néhány fontos összefüggést talán nem árt kiemelni (hasonló tematikájú friss elemzéseként lásd *Salamin G. 2004*):

- a hazai regionális folyamatokat és térszerkezetet egyaránt jellemzik az *állandóság*, a stabil megosztó dimenziók jelenléte illetve a szembevetülő *pozícióváltozások*. Előbbire legjobb példa talán a markáns főváros-vidék dualitás, az alföldi térség tartós relatív elmaradottsága, utóbbit leginkább az ipari átalakuláshoz kapcsolódó depressziós pályák és látványos előretörések képviselik. (A viszonylagos térszerkezeti stabilitást jelzi, hogy az 1975-ös illetve 2002-es megyei gazdasági fejlettségi szintek közötti korreláció 0,58, a főváros nélkül pedig 0,38.)
- az új, részben módosult, a korábbinál tagoltabb térszerkezet már a *kilencvenes évek elején-közepén kialakult*, azóta csak kisebb mennyiségi mozgások észlelhetők (a fenti számokkal analóg korrelációk 1994 és 2002 relációjában rendkívül magasak, értékük 0,95 illetve 0,81)
- míg a *főváros-vidék* viszony alaptrendje a fejlettségi olló nyílása, a *vidéken belüli* arányokat a „lefelé nivellálódás” illetve az ismétlődő differenciálódás hullámozása formálja (lásd az *1.*

* A tanulmány megjelenésének helye: **Nemes Nagy J. (2005)** Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai, (In: Dövényi Z. – Schweizer F. szerk. *A földrajz dimenziói*, MTA FKI, Bp., pp. 141-158.)

táblázat Maximum/Minimum arányait). A főváros az egyetlen olyan téregység, amely a vizsgált időszakban mindvégig növelte relatív előnyét, „negatív párijai” Borsod, Békés és Csongrád, amelyek – más-más karakterrel ugyan, de - mindmáig lépésről-lépésre hátrább szorulnak. A legutóbbi évekre a vidéken belül növekvő fejlődési-fejlettségi instabilitás jellemző, több nyugati megyében megtört a látványos dinamika, a legjellemzőbb példa Fejér, de hasonló jelek tűnnek fel Győr-Moson-Sopron és Vas pályáján is.

- A vidéki térségek több mint felének gazdasági fejlettsége (11 megye) a „virágzó szocializmusba” közelebb volt az országos átlaghoz, mint ma, csak a főváros és a tőle elválaszthatatlan Pest megye van ma a (relatív) csúcson. Az említett újraiparosodó nyugati megyék 1998-2000 között érték el a legjobb pozíciót, a Dél-Dunántúl több megyéje a kilencvenes évek közepéig még viszonylagos stabilitásról tanúskodó pályát futott be, de újabban láthatóan növekedési források nélkül maradt.

Már a megyei gazdasági fejlődési pályák is jelzik, hogy a regionális folyamatok szempontjából a 20. század hatalmas átalakulásokat eredményező utolsó évtizede nem tekinthető egységes időszaknak.

A korszak első felét a korábbi rendszer struktúráinak *leépülését kísérő krízisjelenségek uralták*. A rendelkezésre álló gazdaságstatisztikai információk alapján a rendszerváltozást követő években egy instabil gazdaság regionális képe rajzolódott ki. Ebben az időszakban (1993-94-ig) döntően a válságelemek (jövedelemcsökkenés, a beruházások radikális visszaesése, a munkanélküliség) egyenlőtlen térbeli megjelenése dominálta a területi folyamatokat, mára ezek a tényezők - enyhültebb formában, ugyanakkor a legkritikusabb térségeket tekintve, térben nagyon rögzülten - viszonylagosan szétterültek az országban.

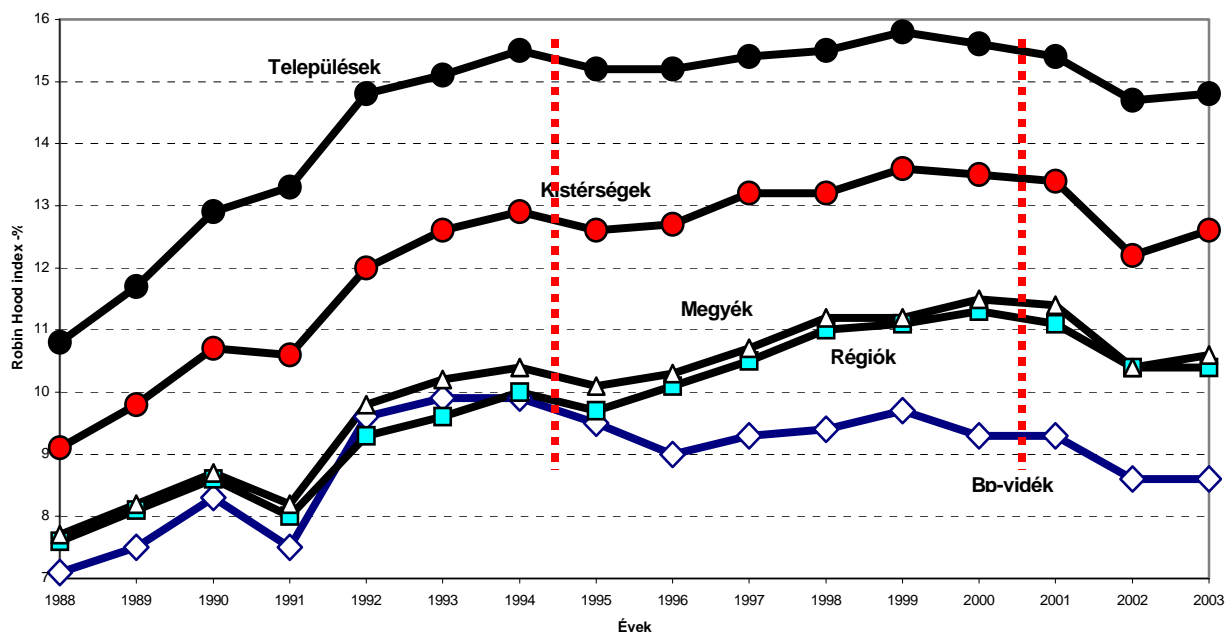
A kilencvenes évek közepétől kezdve érzékelhetően megjelentek *a megújulás (elsősorban makrogazdasági) jelei*, a helyi és regionális siker csomópontjai. E két szakasz világosan érzékelhető a lakossági jövedelmek területi egyenlőtlenségeinek alakulásában is (*1. ábra*). A kilencvenes évtized első felében gyors jövedelmi, fejlettségi polarizáció tanúi lehettünk minden térségi szinten, majd az évtized közepétől kezdve magas szinten stabilizálódtak az egyenlőtlenségek. A jövedelem-egyenlőtlenségeknek több mint fele mindvégig a főváros-vidék különbség számlájára írható, az utóbbi években a vidéki régiók is egyre határozottabban különülnek el. E makroszerkezetre rakódnak a kistérségi és város-falu különbségek.

A legutóbbi néhány évben – a különböző térségi szinteken 1999-től illetve 2000-től kezdődően - a lakossági adóköteles jövedelmek egyenlőtlenségeiben egy *újabb szakasz*, a *konvergencia* irányába mutató fordulat, egyenlőtlenségcsökkenés jelei mutatkoznak. Ennek eredményeként mára a lakossági jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes évek eleji szintre mérséklődtek, de mértékük még jóval felette van a rendszerváltozás előtti tagoltságénak. A megindult tendencia mögött alapjaiban makrogazdasági és társadalmi faktorok húzódnak meg. Ezek közül a világgazdasági és európai recesszió eredményeként megrendült néhány exportvezérelt térség értéktermelési és jövedelmi krízisének a vidéken belüli *lefelé nivelláló* hatása, valamint a jelentős és területileg viszonylagosan eloszló közalkalmazotti béremelés nivelláló hatása említhető. A tendencia ma még bizonytalan. A legújabb, 2002-es adatok újabb kisebb polarizálódást jeleznek, a főváros-vidék kettősség csökkenésében a lakossági jövedelmek esetén a fővárosi szuburbanizáció, az agglomeráció javuló jövedelempozíciójának hatása az elsődleges (ahogy az *1. táblázat* is mutatja, a GDP-vel mért gazdasági fejlettségi olló ugyanakkor tovább nyílt a főváros és a vidék között).

Régiók, megyék	Egy lakosra jutó GDP (ország=100)									
	1975	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Budapest	139	182	183	189	191	191	196	203	204	<u>212</u>
Pest	61	76	72	73	77	77	80	78	83	<u>88</u>
Közép Magyarország	114	147	146	148	151	150	154	156	158	164
Fejér	106	96	99	103	117	<u>124</u>	114	119	103	94
Komárom-E	<u>131</u>	80	86	89	86	84	83	84	92	93
Veszprém	<u>116</u>	80	84	81	80	81	80	84	84	79
Közép Dunántúl	<u>117</u>	86	91	92	96	98	94	97	93	89
Győr-M-S	111	103	109	110	109	121	131	<u>134</u>	120	118
Vas	82	103	107	109	114	117	<u>118</u>	114	100	99
Zala	88	<u>94</u>	92	93	91	90	90	84	85	87
Nyugat-Dunántúl	96	101	103	105	110	110	<u>115</u>	114	104	103
Baranya	<u>108</u>	84	80	78	80	79	78	76	76	74
Somogy	71	<u>76</u>	<u>76</u>	75	70	69	69	67	69	68
Tolna	77	<u>94</u>	92	91	84	86	89	81	84	78
Dél-Dunántúl	<u>88</u>	84	82	80	78	77	78	74	75	73
Borsod-A-Z	<u>111</u>	70	76	71	69	69	67	64	64	62
Heves	<u>100</u>	73	74	74	72	73	72	71	75	73
Nógrád	<u>77</u>	62	59	57	53	57	55	54	56	55
Észak Magyarország	<u>102</u>	70	73	69	67	68	66	64	66	64
Hajdú-Bihar	<u>83</u>	<u>83</u>	78	78	76	76	72	71	74	73
Jász-N-Sz	<u>93</u>	79	77	76	75	72	67	66	69	68
Szabolcs-Sz-B	59	<u>62</u>	61	59	58	57	55	53	57	54
Észak Alföld	<u>77</u>	74	71	70	69	68	64	63	66	64
Bács-Kiskun	<u>79</u>	77	<u>79</u>	76	73	71	70	66	69	68
Békés	<u>89</u>	80	78	76	72	69	68	66	66	62
Csongrád	<u>109</u>	94	93	93	90	89	86	82	81	77
Dél-Alföld	<u>91</u>	83	83	81	78	76	75	71	72	69
<i>Maximum/Minimum arány</i>	2,36	2,94	3,1	3,32	3,6	3,35	3,56	3,83	3,64	3,93
<i>Maximum/Minimum arány Bp.nélkül</i>	2,22	1,66	1,85	1,93	2,21	2,18	2,38	2,53	2,14	2,19

1. táblázat Regionális fejlettségi különbségek

F: 1975 – a szerző becslése; 1994-2002 a KSH hivatalos adatai. Aláhúzva az adott térség maximális értéke.

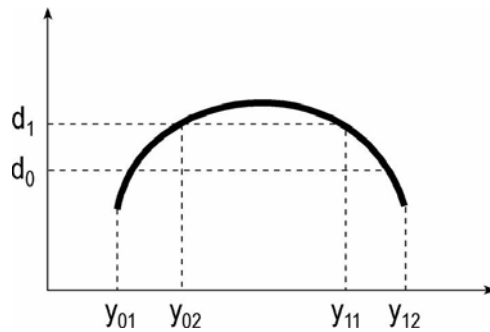
1. ábra A lakossági jövedelmek területi egyenlőtlenségeinek alakulása 1988-2003 között

F: A PM-APEH településsoros személyijövedelem-adó adatbázisából számított, a népesség és az adóköteles jövedelmek eloszlásának egyenlőtlenségét mérő *Robin-Hood index*, különböző térségi szinteken.

Az egyenlőtlenségi pálya értelmezéséhez – feltételezve azt, hogy esetünkben sem teljesen egyedi folyamatokról, összefüggésekről van szó - hasznosnak tűnik a regionális egyenlőtlenségek alakulását vizsgáló elméleti modellekhez és a más országokra jellemző fejlődési folyamatokhoz fordulnunk.

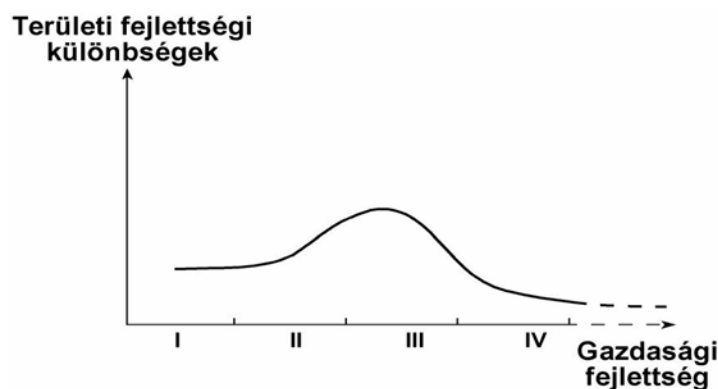
Nemzeti fejlődés, regionális egyenlőtlenségek – modellek

Az országokon belüli regionális egyenlőtlenségek empirikus, területi statisztikai alapú összehasonlító elemzésének máig gyakorta idézett klasszikus munkája *J. G. Williamson (1965)* tanulmánya, amely elsőként vizsgálta széles bázison a regionális tagoltság fejlettségfüggését. Megjelenésekor a munka elsődlegesen sokkal inkább a korszak makrogazdasági, növekedésméleti munkái, a második világháborút követő évtizedek „gazdasági csodái”, a gyarmatbirodalmak felbomlásának eufóriáját kísérő-követő, mind nyilvánvalóbbá váló világméretű „Észak-Dél” dualizmus élesedéhez kapcsolódó tanulmányok (*S. Kuznets 1955, G. Myrdal 1957*) sorába tartozott, s komoly regionális politikai valamint földrajztudományi figyelmet csak később kapott. A munkában firtatott alapkérdésre - Miként függ össze a nemzeti, országos gazdasági fejlődéssel a belső területi tagolódás? - a szerző eredményei egy „fordított U” alakú modell-összefüggést adnak válaszul (2. ábra), miszerint a gazdasági fejlődés kezdeti szakaszainak (ami keresztmetszeti értelemben az alacsony-közepes fejlettségi szinttel analóg) a jellemzője a regionális tagoltság növekedése (divergencia), míg egy – precízen nem meghatározható szint után – a regionális tagoltság enyhülésének periódusa (konvergencia) valószínűsíthető.

2. ábra A Williamson-féle klasszikus „fordított U”-modell (Williamson, J.G. 1965 alapján S. Davis - M. Hallet 2002). A modell vízszintes tengelye méri az (országos) fejlettséget, jövedelemszintet, függőleges tengelye a (területi) jövedelemegyenlőtlenségeket.

A magam korábbi vizsgálataim (Nemes Nagy J. 1987) alapvetően megerősítették ezt az összefüggést, a rendelkezésre állt újabb információk alapján talán pontosítva a regionális egyenlőtlenségek fejlődésmenetét (3. ábra). E modell I. szakasza a prekapitalista időszak agrárdominanciájú területi gazdasági arányait generalizálja, a II. szakasz a kapitalista nagyipar kibontakozásának, a nagy területi koncentrációk kialakulásának időszaka. A III. szakaszban a tőkés termelési viszonyok teljes uralomra jutása után megkezdődik az éles fejlettségi és gazdaságszerkezeti dualizmus (ipar-mezőgazdaság kettősség) spontán és az állami gazdaságpolitika által befolyásolt csökkenése, a szolgáltatásközpontú gazdaságszerkezet kerül előtérbe. Ez utóbbi faktor a IV. szakaszban kialakuló, felzárkóztató célú regionális politikával tovább erősíti a regionális közeledést. A nagy gazdasági ágazatok – mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások - mindegyikének jellemzője e folyamatban, hogy előretörésük illetve visszaszorulásuk szakaszaiban térbeli inkább polarizáló hatásúak, míg domináns jelenlétük időszakában épp a kiegyenlítősség hordozói, mind a jövedelemtermelésben, mind a foglalkoztatásban (Lőcsei H. 2004).

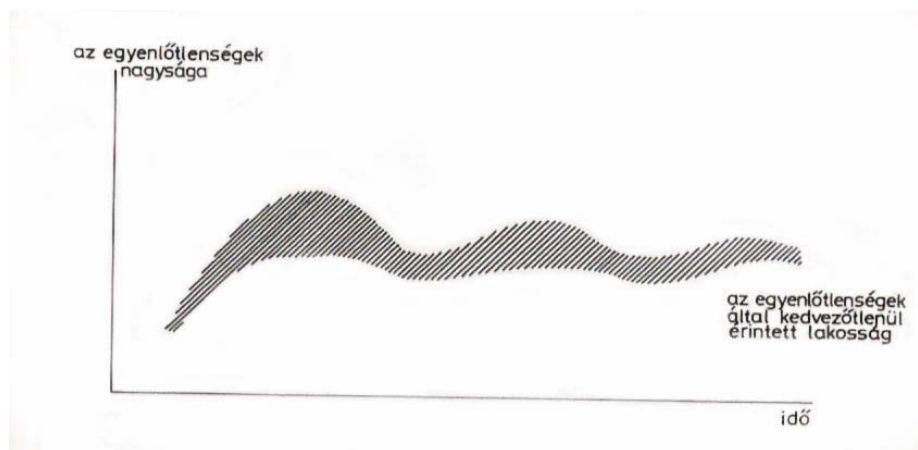

3. ábra A módosított modell (Nemes Nagy J. 1987)

A folyamatok hajtóerőit keresve, a nemzetközi szakirodalom egybehangzó megállapítása az is, hogy a hosszú távú térfolyamatok alakulásában-alakításában a *tőkemozgás*, a gazdasági hatékonyság hatása egyértelműen dominál a demográfiai, migrációs és foglalkoztatottsági tényezőkhez képest. Mindez nem jelenti azt, hogy a világméretű demográfiai és migrációs nyomás vagy a súlyos – Európa fejlett régióit is sújtó munkanélküliség - (társadalom)politikai jelentősége figyelmen kívül lenne hagyható, de a térfolyamatokat ma még sehol sem ezek a faktorok, hanem a

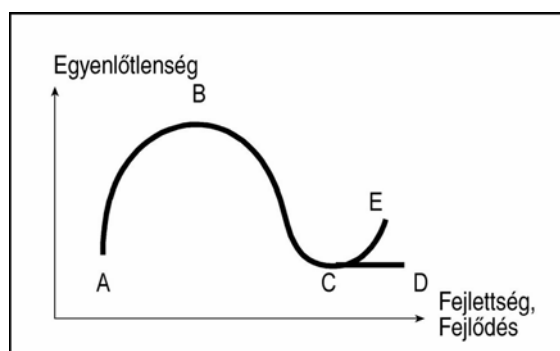
tőkemozgások uralják. A regionális gazdasági növekedést ma egyértelműen a termelékenység javulása hajtja, pozitív foglalkoztatottsági hatás tendenciájában nincs. Általánosan jellemző az, hogy a foglalkoztatási és demográfiai, korszerkezeti tényezők a magasabb gazdasági hatékonyságú régiók előnyét tovább növelik. (A tényezősúlyok a jövedelmi, fejlettségi szint sokfajta tényezőkre bontásával számszerűsíthetők – lásd pl. *OECD 2003, Nemes Nagy J. 2004.*)

A két modell alapfutatásán túlmenően közös abban, hogy a lényegében az 1970-es évekkel lezáruló empirikus háttér bázisán szerzőik nem vállalkoztak előrejelzésre, a fejlődési trendek továbbvezetésére, mindkét modell a fejlettség legmagasabb szintjén egy tartós kiegyenlítetttséget, csekély tagoltságot valószínűsít. Felbukkantak azonban a nagyvonalúbb előrejelzéshez is bátor szerzők. Közülük – a modern hazai regionális kutatás és területpolitika megalapozói közé joggal sorolható, korán elhunyt - *Lackó László* modelljét semmiképp sem indokolt feledni (*4. ábra*). Lackó a regionális egyenlőtlenségek történeti távú alakulását egy olyan hullámmodellben vázolta fel, amelyben a korábbi, az ipari kapitalizmus kifejlődéséhez kötődő nagy hullámhegyet kisebb amplitúdójú divergencia-konvergencia szakaszok követik. A modellben a „lecsengő” polarizáltság egyre kisebb részarányra szorítja vissza a kedvezőtlenül érintett (szegény) lakosságot.

4. ábra A hosszú távú hullám-modell (*Lackó L. 1988, p. 41.*)

Ugyanezekben az években a nemzetközi szakirodalomban is modellbe foglalódik a kétely: a williamsoni-kusnetsi fordított U-hoz két divergáló kiágazást, egy nyugodt, alig változó, kiegyensúlyozott térszerkezetet illetve egy újabb egyenlőtlenség-növekedési szakaszt kötve (*Amos O. M. 1988 – 5. ábra*). E modell mögött már nem csak elméleti-logikai megfontolások, hanem újabb empirikus tapasztalatok álltak.

5. ábra A fejlődés és az egyenlőtlenség viszonyának rövid távú hullám-modellje (Amos, O. M. 1988)

Nemzeti fejlődés, regionális egyenlőtlenségek – tények

Míg a fenti modellekbe foglalt átfogó relációk tesztelésében a hetvenes évekig a témakör kutatói 30-40, többségében európai ország területi információit tudhatták háttérül, ma - a magam adatgyűjtése szerint – közel 100 országról vannak értékelhető információk (regionális GDP és jövedelem adatok) a nevezetes „fordított U-hipotézis” ellenőrzéséhez.

Az adatháttér bővülésében a nemzeti intézményeken kívül kiemelt szerepe van a nemzetközi együttműködésnek. Az EUROSTAT ismert, a standard adatgyűjtések alapjait erősítő statisztikai funkcióján túlmenően például az UNDP által elindított *Human Development Report* sorozat legújabb nemzeti elemzései a fejlődő országok gazdasági, társadalmi gondjait, a szembetűnő szegénység komponenseit szinte kivétel nélkül területi, regionális metszetekben is vizsgálják, területi statisztikai bázison (sok értékes regionális szempontú tanulmányt publikált az OECD és a Világbank is). E nemzetközi szervezetek egyre erősödő érdeklődése a területi tagolódás iránt egyáltalában nem tudományos gyökerű (bár az elemzések ebből a szempontból sem hagynak kívánni valót). Az egyes országokról készített, a regionális egyenlőtlenségeket bemutató tanulmányok láthatóan azt készítik elő, alapozzák meg, hogy a nemzetközi szervezetek *segélyprogramjait* az egyes országokon belül regionálisan koncentráltan (a legkritikusabb helyzetű régiókban), s így talán hatásosabban használhassák fel.

Bár különböző számbavételi és módszertani nehézségek miatt ez az információtömeg nagyon heterogén, megállapíthatjuk - a szerteágazó módszertani kérdéseknek épp csak a legalapvetőbb elemeit említve -, hogy a legújabb vizsgálatok számos nagy megbízhatóságú összefüggést hoztak felszínre a nemzeti (országos) fejlődés és a területi tagoltság kapcsolatáról.

Természetesen minden országban *egyedi* jegyek, sajátos természeti és történeti-társadalmi determinációk is alakítják a térszerkezetet, a regionális folyamatok nyomán kísérése pusztán a *területi statisztikai* közelítésre nem leszűkíthető, sokrétegű – például a *geográfianak* a helyi sajátosságokra érzékeny szemléletére is igényt tartó - kutatási kérdés mindenütt. Most azonban az egymással összevethető információkon nyugvó és hasonló módszerekkel végzett vizsgálatokból származó közös jegyeket állítjuk előtérbe.

A kutatások két jellegzetes szemléleti-módszertani irány mentén haladnak. Az 1970-es évekig a regionális fejlődési tagoltság fő elemzési, szemléleti iránya, az egyenlőtlenségelméleti alapú ún. *szigma konvergencia* vizsgálat volt - ekkor a területi fejlettségi szinteknek az országos átlaghoz viszonyított differenciáltságát, szóródását mérik (a 2. táblázatban e szemlélethez kapcsolódóan a legegyszerűbb polarizációs mutatók egyikére közlünk idősorokat, a bennük felrajzolódó trendek természetesen más egyenlőtlenségi indexekkel, eltérő térfelosztásokban is vizsgálhatók és vizsgálандók – lásd például *Zsúgyel J. 2004*). Az ezredvégen előtérbe került a növekedélméleti-háttérű, ún. *béta-konvergencia* tesztelése, amikor a területi fejlettségi szintek és a fejlődési ütem regressziós kapcsolatából következtetnek a területi közeledésre vagy differenciálódásra (a leggyakrabban idézett alapmunka: *Barro – Sala-y-Martin 1991*).

A statisztikai alapú elemzések során feloldhatatlan nehézségek forrása a *térfelosztás* különbözősége (a térelemzésben ez a „módosítható területi egység” problémájaként általánosan jelen van). Az összevontabb (nagyobb területegységekből álló) megfigyelési sorokban az aggregációs információvesztés miatt általában kisebb az egyenlőtlenség. A kutatások azonban arra utalnak, hogy a különböző térségi szinteken vizsgálódva a fejlettség és a területi tagoltság összefüggései nem változnak, a kistérségi szinten tagolt országok nagyobb egységeket használva is differenciáltabbak és viszont (*Spiezia, V. 2003*). Sok országban önálló területegységként kapnak szerepet kiugróan fejlett *városrégiók, fővárosok*, ami nagyon megnöveli az egyenlőtlenség mértékét (a 2. táblázatban District of Columbia, azaz Washington város kiugró fejlettségi szintje okozza például az USA rendkívül magas polarizációs indexét). Ezért az elemzések során felmerül, hogy a regionális folyamatok alakulását ezek figyelembevétel nélkül elemezzék. A megfelelő – természetesen fáradságosabb - megoldás azonban, hogy mindkét vizsgálatot elvégezzük (Washington nélkül az Egyesült Államokban alig kétszeres a fejlettségi olló, ami erős kiegyenlítettséget jelez).

Az elemzések során újra és újra felbukkannak az *értéktermelés területi lokalizációjának nehézségei*, az értéktermelés helye illetve a jövedelemtulajdonosok lakóhelye közötti kettősség (az ingázás hatása), vagy a formálisan jól lokalizálható, de jellemzően nem helyi jövedelmet képező nagy nyersanyagkincsek számbavétele (amelyek közül ráadásul a szénhidrogénkincs sok országban „területen kívüli”, a kontinentális selfekről származik). Májig sem teljesen tisztázott a nemzetközi összehasonlításban gyakori *vásárlóerő-paritások számbavétel* módszertana, ami „összenyomja” a valutakulcsos átszámítással kapható differenciákat (van, amikor az egyik, máskor a másik módszer használata indokolt, ugyanis nemcsak módszertanuk, hanem tartalmi jelentésük is különbözik). Külön probléma az, hogy a régió szintű összevetések csak országonként különböző fogyasztói kosarakkal operálnak, figyelmen kívül hagyva az országokon belüli árkülönbségeket (ez Magyarországon vélhetően csekély torzítást okoz, Kínára azonban ez aligha érvényes).

Itt érdemes talán megemlíteni, hogy sok empirikus kutatás nemcsak a fejlettség, hanem a gazdasági *növekedési ütem* és a (területi) egyenlőtlenségek viszonyát is vizsgálja. Az eredmények azt mutatják, hogy a logikusnak tűnő hipotézis, miszerint a *gyors országos növekedés homogenizáló* hatású, *nem igazolódik* (a hipotézis megerősítése magától értetődően, a williamsoni modell cáfolata lenne, hisz abban a fejlődés előrehaladtával egymást követik a konvergencia-divergencia szakaszok). A gazdasági dinamika – az adott, magával az induló fejlettségi szinttel is összekapcsolódó gazdaságszerkezeti sajátosságok függvényében – erőteljes polarizációt éppúgy hozhat magával, mint területi egyensúlyjavulást (a mai *kínai* történések teljesen más gazdasági tartalommal zajlanak, mint *a német, az olasz vagy a japán „gazdasági csoda”*, s így hatásuk a térszerkezetre is természetesen különbözik). A gyors gazdasági növekedésnek abban van szerepe, hogy hatására hamarabb érhető el az a fejlettségi szint, az a gazdasági-társadalmi szerkezet, amely már területi közeledést hoz magával.

Hasonlóképp ellentmondásos a viszonya a területi egyenlőtlenségeknek a másik gyakorta említett, immár intézményi jellegű folyamathoz, a politikai tartalmú decentralizációhoz, *devolúcióhoz* is. Nem igazolható az, hogy e folyamat egyértelműen a területi közeledés irányába hat, bár a hosszabb történeti tradíciójú, föderalizált államok talán valamivel kiegyenlítettébb térszerkezetűek, mint a központosítottak. *Rodríguez-Posé – Gill 2003* például arra utal, hogy e folyamatnak kezdetben az egyébként is kedvezőbb gazdasági helyzetű, fejlettebb régiók a nyertesei, ami a területi polarizációt erősíti.

De térjünk vissza a modellek tartalmát, érvényességét tesztelő kutatásokhoz!

Elsőként mindenképp kiemelendő, hogy minden érdemi vizsgálat lényegében megerősíti a modellek „keresztmetszeti” tartalmát: ma is határozottan elkülönülnek a legfejlettebb (például a nyugat-európai) és a kevésbé fejlett országok (például Latin- Amerika államai). Előbbiekben összességükben jóval kisebbek a területi fejlettségi különbségek, utóbbiakra erős, rögzült tagoltság jellemző ma is (*Shankar-Shah 2001* és *Fallon-Lampart 1998* több országot átfogó újabb vizsgálatai szerint a hatvanas és a nyolcvanas évtizedet összevetve mindkét országcsoporton belül valamivel csökkentek ugyan a regionális egyenlőtlenségek, de ez a kettősség változatlanul fennmaradt). A

„fordított U” felfelé ívelő ágára ma már nehéz példát találni a világban, ugyanis még a legelmaradottabb országok is túl vannak azon a fejlettségi szakaszon, amikor a naturálgazdálkodás uralta kiegyenlített térszerkezetből tértek át a polarizáló kapitalista termelési módra. Kivételként említhetők az afrikai országok belső jövedelemegyenlőtlenségeit tesztelő vizsgálatok – *Bigsten-Shimeles 2003* –, amelyek szerint itt az országos fejlettségi szint pozitív korrelációban van a jövedelemegyenlőtlenségek nagyságával, azaz a fekete kontinens legelmaradottabb országai társadalomszerkezetileg kissé kiegyenlítettebbek, mint a fejlődésben elindultak (mindez persze leginkább a nyomorúság homogenitását jelenti). Itt azonban hangsúlyozottan nem a területi egyenlőtlenségek kapcsolatát keresték az országos fejlettséggel, hanem a teljes jövedelemeloszlását. Afrikára elmondható, hogy ma már a mély szegénység is tagolt.

A világ fejlett országiban a regionális egyenlőtlenségek időbeli lefutása az 1970-es évek közepéig jól követte a williamsoni sémát, a fejlődéssel, a fejlettségi szint növekedésével párhuzamosan folyamatosan csökkentek a területi fejlettségi különbségek. A tendencia az volt, hogy ezen országok mai fejlett, jellemzően erősen urbanizált térségei és a többi vidék között minden tekintetben szűkült a 20. század során az olló, éles helycserék azonban ritkák.

A területi közeledés egyaránt jellemezte a gazdasági értéktermelés és a lakosság jövedelmek, az anyagi jólét alakulását, előbbiben azonban jellemzően mindenütt erőteljesebb a differenciáltság. A GDP vagy még inkább a vállalati nyereség, profit területi eloszlásához képest a lakossági jövedelmekben erőteljes kiegyenlítő hatása van az állami pénzügyi transzfereknek, juttatásoknak. A különböző jövedelemkomponensek arányai lényeges hatással vannak a területi egyenlőtlenségekre, mivel azok területi differenciáltsága markánsan különbözik. Mindenütt igaz az, hogy a legtagoltabbak a tőkejövedelmek, ezt a kevésbé differenciálódó munkajövedelmek (bérek) követik, míg a legegyszerűsebben a pénzbeli juttatások (nyugdíjak, szociális támogatások stb.) oszlanak el. Ez az összefüggés világosan jelzi, hogy az állami, jóléti újraelosztás kiterjedtsége vagy épp hiánya alapeleme a regionális differenciáltságnak is. Az Egyesült Államokban a 20. század egészét tekintve a tagállamok közötti jövedelemkülönbség alakulását alapvetően a tőkejövedelmek formálták, s épp ezek arányának a lakossági jövedelmeken belüli növekedése és területi kiegyenlítődése vezérelte az 1970-es évek végéig jellemző területi jövedelemkonvergenciát (Bernat, G. A. 2001).

Az európai folyamatokat szinte modellszerűen jellemzi a zonális megosztottság példaként az olasz Észak-Dél viszony (Daniele, V. 2002) vagy a klasszikus centrum-periféria relációt tükröző, francia Párizs-vidék dualitás alakulása (Catin - Van Huffel 2002). Itáliában a huszad század második felében határozott fejlettségi konvergencia zajlott le, ennek hordozója azonban nem elsődlegesen a kiemelten támogatott Mezzogiorno felzárkózása (Calabria mindmáig a legelmaradottabb olasz régió), hanem a középső országrész gyors fejlődése. Nem véletlen így, hogy az olasz regionális fejlődés megítélését is folyamatos, nem lanyhuló viták kísérik. Európában talán a legfigyelemreméltóbb többszörös „fejlettségi inverzió” Belgiumban játszódott le. Itt a 20. század 50-es, 60-as éveiben, a hagyományosan iparosodott Vallónia relatív depresszióba süllyedt, s helyet cserélt a fejlettségi skálán Flandriával (Mignolet– Mulquin - Vieslet 2002). Természetesen teljesen sajátos eset a kettévágott majd egyesült Németország. Kim, S. 2003 ötven évet átfogó vizsgálata a nyugati tartományok fejlettségi viszonyait tekintve az ötvenes években szinte viharos konvergenciát mutat ki. A hatvanas évektől lelassulnak a térbeli mozgások, közelítő és távolító hullámzások követik egymást. E folyamatokat a gazdasági súlypont déli irányú elmozdulása kísérte. Az újraegyesült országban – talán épp az NDK-ból felszabaduló új emberi és tőkeforrások hatására, az átalakulás összes költsége dacára – a 20. század utolsó évtizedét nemcsak Nyugat és Kelet relációjában, hanem a nyugati tagállamok között is lassú fejlettségi közeledés jellemzi.

Az 1970-es évek végén azonban mind Európa, mind az Újvilág országaiban megtört a második világháborút követő évtizedeket általánosan jellemző markáns kiegyenlítődesi trend (a rendkívül gazdag szakirodalomból lásd például az Egyesült Államokban történekről Rati M. 1992, Sherwood-Call, C. 1996, Rey, S. J. 2001, Kim- Margo 2003, az európai trendekről pedig Basile - de Nardis –

Girardi 2001, Ezcurra - Carlos et al 2003). E folyamatok mögött a világgazdaságban megindult nagyhatású, átfogó átalakulással összefüggésben az áll, hogy e terciarizált gazdaságok térszerkezetében az előretörő *globalizációs és posztfordista mechanizmusok* újraértékelték a térségek adottságait. A hagyományos ipari terekben belső okok és a világméretű energiaválság következtében depressziós jelenségek léptek fel, a mezőgazdasági vidékek még a jelentős támogatottság ellenére sem váltak dinamikussá, ugyanakkor a tudásintenzív szektorok, a pénzügyi-gazdasági szolgáltató szféra térben koncentrált dinamikája kissé újra megnövelte a korábbi egyenlőtlenségeket. Míg a korábbi fejlettségi térszerkezetben a városi és ipari teretek szinte azonos súlyt képviseltek, ma jellemzően újra kiemelkednek *a legnagyobb városi központok*, a kvaterner szektorokat koncentráló gazdaság nagy vonzópontjai. A „*jóléti állam*” megrendülése, a *foglalkoztatási válság* is egyenlőtlenség-növelő hatással jár.

Mindezek következtében ma Európa legtöbb országára és az USA-ra *a korábbinál instabilabb fejlettségi kép* a jellemző. A regionális instabilitást a területi egyenlőtlenségek ingadozásában az ezredforduló körüli években is felfedezhetjük, Európa fejlett országaiban például csökkenő, növekvő, hullázó területi egyenlőtlenségi viszonyokról egyaránt tudósítanak az adatok (2. táblázat). Hangsúlyozni kell azonban, hogy e folyamatok dacára az alapképlet változatlan: *a legfejlettebb országok jóval kiegyenlítettebbek, mint a fejlődő világ országai*, ahol a kiegyenlítés irányába ható tényezők továbbra is nagyon csökevényesek, ráadásul például mindeközben a fejlődő világ legtagoltabb makrorégióiban is hatnak az „új differenciálódás” mozgató rugói, gátat vetve az előrejelzés alapján várt kiegyenlítő fordulatnak. Ezt a helyi politikai-pénzügyi krízisek visszatérő hullámai is tovább késleltetik.

A magas szinten hullázó területi differenciáltságról lásd: Kolumbiában – *Moron-Roca 1999*, Chilében - *Gobernio de Chile 2002*, Argentínában - *Garrido - Marina - Sotelsek 2000*, Braziliában - *Mossi-Aroca et al 2003*, valamint több országot összehasonlítva: *Lira, I. S. 2003*. A regionális fejlettségi különbségek hasonló lefutását jelzi Korea és Japán esetében *Lee, S. 2003*. A kevésbé fejlett országok rendkívüli tagoltságát a legutóbbi évek adatai is megerősítik (2. táblázat), köztük az Európa felé vonzó Törökországa is (*Gezici-Hewings 2003*).

A legkülönbözőbb területi szinteken illetve ország-csoportokban tapasztalható egyenlőtlenség-növekedésnek lényeges momentuma az is, hogy nem pusztán valamifajta általános, strukturálatlan polarizálódásról van szó. A folyamat ugyanis gyakran markáns térbeli konfigurációval jár: a gazdagság (fejlettség) és a szegénység (elmaradottság) térben összpontosulva, az egymással szomszédos, hasonló jellegű terület egységek csoportjainak belső hasonulásában s egyben egymás közötti elkülönülésében jelenik meg. Ezt a vonást jeleníti meg az ún. *konvergencia-klub* vagy *iker-csúcs elmélet* (*Major K. 2001*). Társadalm szerkezeti értelemben sokhelyütt összeszűkül a középosztály, a térben pedig kiugróan kedvező illetve reménytelenül leszakadó régiócsoportok formálódnak. Ez a sajátosság társadalmi térrelméleti szempontból is alapvető jelentőségű, hisz a földrajzi közelségből eredő intenzív kölcsönhatások erősödő társadalom- és gazdaság szerveződési erejét jelzi, ráadásul kissé paradox módon, hisz *a távolság hatását látszólag másodlagossá tevő globalizálódás* erősödésével párhuzamosan zajlik.

Az átmeneti országok esete

A 20. század utolsó évtizedében azonban tovább bonyolódott az elméleti modellek sugallta relációk. Felbukkant ugyanis egy olyan országocsoport, a volt szocialista országoké, ahol a radikális átalakulás, a rendszerváltás teljesen új folyamatokat indított el területi metszetben is.

Ezek az országok korábban sem illeszkedtek az általános modellbe, ugyanis fejlettségükhöz képest mindannyiukat erőteljes „*lefelé-nivelláltság*” jellemezte. Ez, az adott szakaszban akár pozitív

jegynek is minősíthető jellemvonás tulajdonképpen a regionális fejlődésnek a modellekben előrejelzett trendjéről való letérést jelentette. E viszonylagos kiegyenlítettség tartalma azonban nem volt valószínűleg megalapozott, nem nyugodott tartós reálbázison. A „szocialista konvergencia” abban is különbözött a piacgazdaságok regionális közeledést hordozó folyamataitól, hogy teljesen eltérő volt a domináns ágazati tartalma. Míg *a modern piacgazdaságokban a közeledés alapvető hordozója a gazdaság terciarizálódása*, a népességarányokhoz a primer és szekunder szektornál jóval szorosabban kötődő ágazatok térnyerése volt, addig a szocialista országokban szó sem volt ilyen irányú reáltartalomról, hisz épp a tágran értelmezett infrastruktúra volt a leginkább háttérbe szorított szektor. Itt a viszonylagos kiegyenlítettséget a túldotált - több országban a nemzetközi eladósodás árán finanszírozott - termelő ágazatok (nehézipar), a tömegtermelés, a nivellált bér- és jövedelemviszonyok eredményezték elsődlegesen.

A rendszerváltozás nemcsak a jogállamhoz és a piacgazdasághoz való visszatérést jelenti, hanem ezek megkerülhetetlen következményeként *a regionális egyenlőtlenségeknek a piacgazdaságokra jellemző trendjére való visszatérést is*. Ez minden érintett országban – épp a korábbi relatív kiegyenlítettség miatt - egyértelműen *a regionális fejlettségi, jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésével jár* (2. táblázat). A táblázat adatai is mutatják, hogy az Unió fejlett tagállamai és a kelet-közép-európai csoport között nem annyira a polarizáció nagyságában vannak különbségek, hanem épp azok *változási* irányában (más mutatószámok is hasonló trendet jeleznek – *Baum-Weingarten 2004* számításai szerint például 1995 és 2000 között az egy főre jutó GDP regionális szóródása egyetlen kelet-közép-európai országban sem mérséklődött).

E folyamatokat egyértelműen megerősítik a kelet-közép-európai átmenet területi sajátosságait vizsgáló nemzetközi összehasonlító elemzések (*Dunford-Smith 1998, Illés I. 2000, Turnock, D. 2001, Meusburger, P. 2001, Dall'Erba, S. – Kamarianakis, Y. et al. 2003, Tondl-Vuksic 2003, Lackenbauer 2004a, 2004b*) s számos egyedi országanalízis is. Hasonló térfolyamatok jellemzik a táblázatunkban nem szereplő *Oroszországot* (*Bradshaw- Vartapetov 2003*), az Európán kívül világban a gazdasági, piaci nyitást végrehajtó országokat is. *Kína* növekvő tengerpart-belső területek megosztottsága széles körben ismert és kutatott (*Probáld F. 1999, Kanbur – Zhang 2004*), differenciálódik a korábban szinte teljesen homogén *Mongólia*, s éles Dél-Észak, tengerpart-hegyvidék polarizáció indult meg *Vietnamban* is. Ezekben az országok az egyenlőtlen regionális növekedés éles és mély társadalmi megosztottsággal, esetenként szélsőséges szegénységgel párosul.

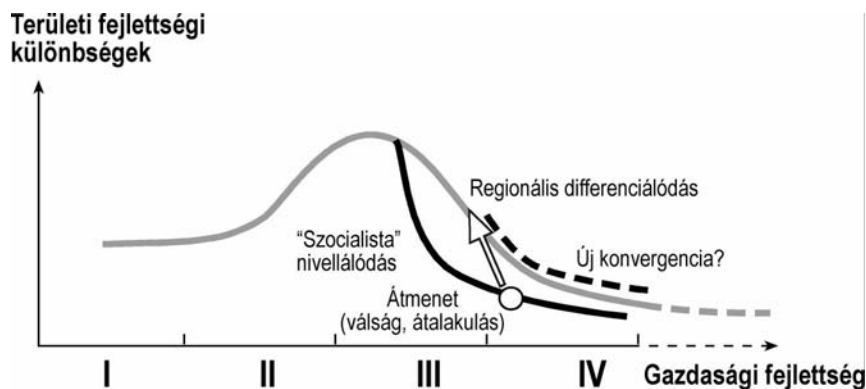
A rendszerváltozást követő divergencia átfogó és egyértelmű. Ugyanakkor épp ez a fejlődésment illeszthető be magától értetődően az általános modellbe (6. ábra), amelyen megjeleníthető a sajátos „szocialista” trendvonal, a rendszerváltozást követő – a gazdasági visszaeséssel is súlyosbított - differenciálódás.

A fejlett országokban a kiegyenlítettséget/kiegyenlítődést létrehozó tényezők (döntően a terciarizálódás, a kommunikációs-közlekedési infrastruktúra fejlesztése, az emberi tőke kiegyenlített hasznosítása) éppúgy hathatnak itt, mint az e tendenciát megtörő faktorok (posztfordizmus, globalizáció, jólét krízis). Lehetséges, hogy e két, együtt élő mechanizmus küzdelmének eredményeként a kiegyenlítődési folyamatok be fognak indulni az átmeneti országokban is (nem automatikusan és vélhetően erős időbeli szóródással, egyedei jegyekkel, fékekkel, amelyek közé egyaránt tartozhatnak gazdaságstratégiai hibák vagy politikai, mentális fékek). Éppúgy megvan azonban az esélye annak, hogy a szocializmus éveiben elmulasztott gazdaságfejlesztési esélyek nyomán – hisz ezekben az országokban így a fő feladatnak a *versenyképes gazdaságstruktúra* megteremtésének kihívása maradt örökül - az új jóléti állam kiépülése is megkésik (vagy jórészt elmarad), a polarizáló erők hosszú történeti távon fenntartják az erős tagoltságot, s a vele járó társadalmi igazságtalanságokat, s gazdasági versenyhátrányt.

Ország	Régiók száma	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ausztria	9	2,25	2,25	2,17	2,11	2,10	2,10	2,06	2,01	...
Belgium	11	3,00	3,07	3,12	3,16	3,18	3,13	3,14	3,02	...
Dánia	15	2,59	2,52	2,38	2,31	2,33	2,18	2,22	2,32	2,28	2,30	...
Franciaország	22	2,06	2,12	2,13	2,18	2,13	2,08	2,04	2,08	2,05	2,02	...
Finnország	20	1,87	1,88	1,83	2,00	2,00	2,11	2,01	2,04	...
Görögország	13	1,80	1,85	1,85	1,82	1,76	1,77	1,80
Hollandia	12	1,65	1,50	1,54	1,73	1,66	1,69	1,71	1,72	1,71	1,69	...
Írország	8	1,98	1,85	1,81	1,78	1,82	1,95	1,89	1,82	1,90
Nagy-Britannia	13	1,86	1,85	1,86	1,87	1,93	2,01	2,02	2,04	2,00	1,94	...
Németország	16	3,11	2,82	2,75	2,68	2,63	2,66	2,63	2,63	2,63	2,59	2,58
Olaszország	20	2,21	2,24	2,22	2,25	2,22	2,23	2,15	2,15	2,11	2,14	2,11
Portugália	7	1,73	1,73	1,79	1,81	1,74	1,70	1,69
Spanyolország	19	2,09	2,07	2,09	2,13	2,09	2,08	2,12	2,09	2,06
Svédország	21	1,70	1,59	1,57	1,64	1,67	1,72	1,78	1,77	1,74	1,79	...
Bulgária	6	1,60	1,62	1,49	1,65	1,59	1,67	1,79	1,74
Csehország	14	2,08	2,21	2,27	2,18	2,4	2,58	2,69	2,77	3,02	2,83	2,95
Lengyelország	16	...	1,85	1,64	1,78	1,84	2,01	2,14	2,21	2,23
Magyarország	7	...	1,99	2,06	2,11	2,19	2,21	2,31	2,48	2,39	2,56	...
Románia	8	...	1,96	1,73	1,78	1,82	2,14	2,69	2,95	2,95
Szlovákia	8	3,27	3,31	3,41	3,51	3,58	3,65	3,77
Szlovénia	12	1,68	1,70	1,70	1,69	1,75	1,94	1,95	2,05	...
Észtország	5	2,00	2,16	2,24	2,29	2,40	2,53	2,61	...
Lettország	5	1,96	2,12	2,77	3,27	3,33	2,65	3,29	...
Litvánia	10	2,04	2,32	2,24	2,2	2,29	2,50	...
Kazahsztán	17	...	7,95	7,64	5,89	5,58	5,46	7,52	10,42	10,81	11,59	11,93
Kirgizia	8	2,69	3,28	3,61	4,24	4,24	4,18
Üzbegisztán	14	2,35	2,19	2,87	2,96	2,82	3,43	4,03	4,26	4,21
Oroszország												
Argentína	14	11,30	11,54	11,84	12,53	13,34	13,72	13,95	14,47	14,80
Bolívia	8	2,68	2,63	2,49	2,42	2,52	2,79	2,66	2,77	2,86	2,87	...
Brazília	27	7,33	6,92	7,55	6,88	7,62	9,76	7,82	8,85	8,71	8,39	...
Ecuador	18	3,25	3,29	3,23	3,28	3,22	3,18	3,12	3,17	3,03
Egyesült Államok	51	4,37	4,17	4,12	4,10	4,20	4,28	4,39	4,66
Dél-Afrikai K.	9	4,07	4,02	3,88	3,74	3,38	3,86	3,02	3,26	3,19
India												
Kína												
Vietnam	8	5,83	6,05	6,00	5,57	5,66	5,70
Fülöp szigetek	16	7,21	7,06	6,87	7,03	7,33	7,17	7,10	7,60	7,91	6,75	6,89
Törökország	81	14,89	14,11	14,13	16,31	14,80	14,13	13,87	13,68	10,85

2. táblázat Regionális fejlettségi polarizáció az Európai Unió tagállamaiban, a volt szocialista országokban és szovjet utódállamokban valamint néhány Európán kívüli országban az ezredvégen

A táblázat forrásai: az államok nemzeti statisztikai hivatalai, az EUROSTAT illetve az UNDP adatai alapján a szerző számításai, a táblázat a *legmagasabb* és *legalacsonyabb* fejlettségű térség GDP/fő értékének *hányadosait* tartalmazza, **vastagon** szedve minden ország esetében a legnagyobb polarizációt jelző arányszám.

6. ábra „Visszatérés a trendvonalra” és annak következményei

A közeljövő nagy kérdése az – épp a fejlett világ legújabb, *Amos modelljében* már feltűnő folyamatai tükrében -, hogy beindul-e ezekben az országokban *az új nivellálódás*?

Hazánk és a velünk azonos pályán mozgó országok előtt mindezek tükrében mind társadalmi, mind területi szempontból *még nyitott az alternatíva*: az elviselhető differenciáltságú „európai”, s az ennél jóval polarizáltabb, ismétlődő krízisekkel zavart „latin-amerikai” út. (Míg a fejlett Európa tőlünk több évtizednyi távolságra van, Argentína, Chile, Uruguay és Mexikó ma már lényegében ugyanabba a fejlettségi csoportba – az ENSZ HDI mutatója szerint a magas fejlettségű országok alsó harmadába - tartozik, mint Kelet-Közép-Európa országainak jó része, a különbség épp abban van, hogy ott mind a társadalmi, mind a területi egyenlőtlenségek még jóval nagyobbak).

Látnunk kell azt is, hogy a fejlett országok térfolyamataiban bekövetkezett trendtörés, az újbóli kisebb differenciálódás nagyon erős kérdőjeleket támaszt a területi közeledésben sokak véleménye vagy reménye szerint kulcsszerepet játszó *regionális politika, a területfejlesztés* szerepét, hatókörét illetően is. Az európai tudományosságban rendkívül élénk mai ún. *konvergencia-vita* – épp a zavart társadalmi, gazdasági és területi viszonyok miatt egymásnak ellentmondó kutatási eredmények és érvrendszerek sora bukkan fel - fontos momentuma az integrációs szintre emelt regionális politika szerepének mérlegelése is. Nincs egyértelmű bizonyíték arra sem, hogy a regionális fejlesztési célokra felhasznált hatalmas összegek minden tekintetben hatékonyan hasznosultak volna. Leginkább az a séma látszik megvalósulni, hogy a regionális támogatások az adott világgazdasági vagy kontinentális gazdasági mezőben *az országok közötti* fejlettségi egyenlőtlenségeket valamelyest csökkentették ugyan, de *az országokon belüli differenciáltságot* alig (ezért beszél joggal *Martin P. 1998* „páneurópai konvergenciáról és lokális divergenciáról”). Ebből az is következik, hogy a fentiekben megnevezett „európai út” számunkra reálisan azt jelenti, hogy *az ország egészének relatív felzárkózása egy, a korábbiaknál mindenképp polarizáltabb térszerkezetben valósul meg.*

Hivatkozások

- Amos, Orley M. 1988** Unbalanced regional growth and regional income inequality in the latter stage of development, „*Regional Science and Urban Economics*”, vol. 18., No. 4., pp. 549-566.
- Bajmócy Péter 2000** A kistérségek népességváltozási tendenciái Magyarországon az 1990-es években. (In: *Határok és régiók*, konferenciakötet, SZTE, Szeged, pp. 367-371.)
- Barro, Robert - Sala-I-Martin, Xavier 1991.** Convergence across States and Regions. „*Brookings Papers in Economic Activities*”, no. 1., pp. 107-182.
- Basile, Roberto - de Nardis, Sergio - Girardi, Alessandro 2001** Regional inequalities and cohesion policies in the European Union, „*Documenti di Lavoro*”, ISAE, Roma
- Baum, Sabine – Weingarten, Peter 2004** Interregionale Disparitäten und Entwicklung ländliche Räume als regionalpolitische Herausforderung für die neuen EU-Mitgliedstaaten, „*Discussion Paper*” No. 61., Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe, Halle
- Beluszky Pál 2001** Magyarország térszerkezete és településhálózata (In: Beluszky P. - Kovács Z. - Olcsák D. szerk. 2001: *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*, CEBA K. Bp., pp. 26-54.)
- Bernat, Andrew, G. 2001** Convergence of State Per Capita Income, 1950-1999, „*Survey of Current Business*”, No. 6., pp. 36-48..
- Bigsten, Arne – Shimeles, Abebe 2003** *Prospects for 'Pro-Poor' Growth in Africa*, ECA Expert Group Meeting, Kampala
- Bradshaw, Michael J. – Vartapetov, Karen 2003** A New Perspective on Regional Inequalities in Russia, „*Eurasian Geography and Economics*”, No. 1., pp. 372-398.
- Catin, Maurice - Van Huffel, Christophe 2002** Inégalités spatiales et développement économique: le cas français (1850-2000), „*XXXVIIIème Colloque annuel de l'ASRDLF*”, Trois-Rivières,
- Cséfalvay Zoltán 1995.** Hátszág nélkül? A magyar gazdaság területi átrendeződése, 1989-1993. (In: *Rendszerváltás és stabilizáció. A piacgazdasági átmenet első éveit*, Magyar Trendkutató Központ, Bp., pp. 29-53.
- Dall'erba, Sandy – Kamarianakis, Yiannis - Le Gallo, Julie – Plotnikova, Maria 2003** Regional productivity differentials in Poland, Hungary and the Czech Republic „*REAL Discussion Papers*” Nu. 26., Univ. of Illinois
- Daniele, Vittorio 2002** Divario di sviluppo e convergenza regionale in Italia, Un esame per il periodo 1960-1998, „*Working paper*” No. 9., Università degli Studi Magna Graecia di Catanzaro, Dipartimento di Diritto dell'Organizzazione Pubblica, Economia e Società
- Davis, Sara – Hallett, Martin 2002** Interaction between National and Regional Development, „*HWWA Discussion Papers*”, No. 207., Hamburg
- Deák Szabolcs - Lengyel Imre 2003** Some Aspects of Regional Development in Hungary. (In: Lengyel I. ed. *Knowledge Transfer, Small and Medium-Size Enterprise, and Regional Development in Hungary*, JATEPress, Szeged, pp. 145-160.)
- Dunford, Mick - Smith, Adrian 1998** Trajectories of change in Europe's regions: cohesion, divergence and regional performance, „*SEI Working Paper*” No. 26
- Enyedi György 1996** *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember-település-régió sorozat, Bp.
- Ezcurra, Roberto - Gil, Carlos - Pascual, Pedro - Rapún, Manuel 2003** Inequality and regional development within the European Union, „*43rd Congress of European Regional Science*”, Jyväskylä
- Fallon, Peter – Lampart, Camille 1998** Can backward subnational regions catch up with advanced ones? „*Premnotes*” Nu. 6., The World Bank, N. Y.
- Faluvégi Albert 2000** A magyar kistérségek fejlettségi különbségei, „*Területi Statisztika*” 4. sz., pp. 319.-346.
- Faluvégi Albert 2004** Kistérségeink helyzete az EU küszöbén, „*Területi Statisztika*”, 5. sz., pp. 434-458.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás 2003** *A leszakadás regionális dimenziói*, *Kutatás közben* sorozat, 240. sz., Oktatókutató Intézet, Bp.
- Garrido, Nicolás - Marina, Adriana - Sotelsek, Daniel 2000** Dinámica de la distribución del producto a través de las provincias Argentinas (1970-1995), „*XXXV Reunión Anual de la Asociación Argentina de Economía Política*”.
- Gezici, Ferhan – Hewings, Geoffrey, J. D. 2003** Spatial Analysis of regional Inequalities in Turkey, „*43rd Congress of European Regional Science*”, Jyväskylä
- G. Fekete Éva 2004** Az Észak-magyarországi régió kistérségeinek abszorpciós képessége és helyzetük Magyarország más kistérségeivel összehasonlítva, „*Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*”, 1. sz., pp. 40-97.
- Illés Iván 2000** *Átalakulás, regionális fejlődés és integráció Közép- és Délkelet-Európában*, MTA doktori mű, (kézirat)
- Jakobi Ákos 2004** Kísérletek a hazai területi egyenlőtlenségek előrejelzésére, „*Regionális Tudományi Tanulmányok*” 9. sz., pp. 107-124.
- Kanbur, Ravi – Zhang, Xiaobo 2004** Fifty Years of Regional Inequality in China, „*WIDER Research Paper*” No. 50.

- Kim, Sunwoong 2003** *Lack of Convergence across Former West German States*, University of Wisconsin-Milwaukee, manuscript
- Kim, Sukkoo - Margo, Robert A. 2003** Historical perspectives on U.S. economic geography,” „*NBER Working Paper*” No. 9594, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA
- Kiss János 1998** Az ágazati gazdaságszerkezet szerepe a regionális differenciálódásban Magyarországon, „*Tér és Társadalom*” 1-2. sz., pp. 138-162.
- Kovács Tibor 2002** A területi fejlettségi különbségek alakulása Magyarországon, „*Területi Statisztika*” 6. sz., pp. 506-517.
- Kovács Zoltán 2000** Hungary at the threshold of the new Millennium: the human geography of transition. (In: Z. Kovács ed. *Hungary towards the 21st century: the human geography of transition*, Studies in Geography in Hungary 31., Geographical Research Inst. HAS, Bp., pp. 11-27.
- Kuznets, Simon 1955** *Economic Growth and Income inequality*, „*The American Economic Review*”, 1. sz., pp. 1-28.
- Lackenbauer, Jörg 2004a** Transition and Regional Income Inequalities in Hungary: A Case for Regional Innovation, Education and Housing Policies. In: M. Kruska ed.: *Unification of European Economies: Opportunities and Threats*, WWZ, Warsaw, pp. 31-46.
- Lackenbauer, Jörg 2004b** Catching-Up, Regional Disparities and EU Cohesion Policy: The Case of Hungary. In: *Managing Global Transitions*, Vol. 2, Nr. 2, pp. 123-162.
- Lee, Soon-Sung 2003** Spatial Dynamic Variations of Regional Inequality Inequality : The Cases of Korea and Japan, „*40th Annual Meeting of the Japan Section of the RSAI*”, Okinawa
- Le Gallo, Julie 2002** *Disparités géographiques et convergence des régions Européennes: une approche par l'économetrie spatiale*, PhD These, Université de Bourgogne
- Lackó László 1988** *Területi fejlődés, politika, tervezés*, Akadémiai K., Bp.
- Lira, Iván Silva 2003** Disparidades, competitividad territorial y desarrollo local y regional en América Latina „*Gestión Pública*” No. 33., ILPES, Santiago de Chile
- Lőcsei Hajnalka 2004** A foglalkoztatás ágazati és regionális dimenzióinak kapcsolata az ezredvégi Magyarországon, „*Regionális Tudományi Tanulmányok*” 9. sz., pp. 43-58.
- Major Klára 2001** *A nemzetközi jövedelemegyenlőtlenség dinamikája*, PhD értekezés, BKE, Bp.
- Martin, Philippe, 1998** Can Regional Policies Affect Growth and Geography in Europe? „*The World Economy*”, no.6, pp. 757-774.
- Morón, Jaime Bonet – Roca, Adolfo Meisel 1999** La convergencia regional en Colombia: una vision de largo plazo, 1926-1995, „*Documentos de Trabajo Sobre Economía Regional*”, No. 8., Banco de Colombia, Cartagena
- Myrdal, Gunnar 1957** *Rich lands and poor*, Harper and Brothers, N. Y.
- Nagy Gábor 2002** Oldódtak-e az öröklött területi különbségek a rendszerváltás éveiben? (In: *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*, SZE GTT, Szeged, pp. 211-225.)
- Nemes Nagy József 1987** *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*, Akadémiai K., Bp.
- Nemes Nagy József 2003** Regionális folyamatok, régiók, In: Perczel Gy. szerk. *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*, ELTE Eötvös Kiadó, Bp., pp. 563-621.
- Nemes Nagy József 2004** Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? „*Regionális Tudományi Tanulmányok*” 9. sz., pp. 5-42.
- Meusburger, Peter 2001** Spatial and social disparities of employment and income in Hungary in the 1990s. (In: P. Meusburger, H. Jöns ed. *Transformations in Hungary*, Physica-Verlag, Heidelberg, pp. 173-206.)
- Mignolet, Michel – Mulquin, M-E. - Vieslet, L. 2002** Disparités inter-régionales de croissance et de revenus en Belgique et transferts inter-régionaux, (In: P. Cattoir, P. et al eds. *Autonomie, solidarité et coopération, quelques enjeux du fédéralisme belge au XXIème siècle*, Larcier, Bruxelles, pp. 375-403,
- Mossi, Mariano - Aroca, Patricio - Fernandez, Ismael J. – Azzoni, Carlos R. 2003** Growth dynamics and space in Brazil. „*International Regional Science Review*” 26. pp 393-418
- Obádovics Csilla – Kulcsár László 2003** A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon, „*Területi Statisztika*” 4. sz. pp. 303-322.
- OECD 2003** *Identifying the Determinants of Regional Performances*, Working Party on Territorial Indicators , 6th Session, Lausanne
- Probáld Ferenc 1999** Kína – a regionális fejlődés dilemmái. (In: Tésits R. szerk. *Kommunikáció térben és időben*, University Press, Pécs, pp. 186-196.)
- Ram, Rati 1992** Interstate income inequality in the United States: measurement, modelling and some characteristics, „*Review of Income and Wealth*” Nu. 1., pp. 39-48.
- Rechnitzer János 1993.** *Szétszakadás vagy felzárkózás. (A térszerkezetet alakító innovációk)*, MTA RKK, Győr
- Rey, Sergio J. 2001** Spatial Analysis of Regional Income Inequality, „*REAL Discussion Papers*” Nu. 01-T-9
- Rodríguez-Pose, Andrés – Gill, Nicholas 2003** Is there a global link between regional disparities and devolution? „*Research Papers in Environmental and Spatial Analysis*” No. 79, Department of Geography & Environment, London School of Economics and Political Science.
- Salamin Géza 2004** A gazdasági térszerkezet alakulásának legújabb folyamatai, „*Falu-Város-Régió*” 9. sz., pp. 14-24.

- Schwertner János 1994** Parázsló munkaerőpiac, *"Tér és Társadalom"* 1-2. sz, pp. 59-82.
- Shankar, Raja - Shah, Anwar 2001** Bridging the Economic Divide within Nations. A Scorecard on the Performance of Regional Development Policies in Reducing Regional Income Disparities, *"Policy Research Working Paper"* No. 2717, The World Bank, N. Y.
- Sherwood-Call, Carolyn 1996** The 1980s Divergence in State per Capita Incomes: What Does It Tell Us ? *"FRBSF Economic Review"*, Nu.1., pp. 14-25.
- Spiezia, Vincenzo 2003** Measuring regional economies, *"Statistics Brief"* No. 6., OECD
- Süli-Zakar István szerk. 2003** *A terület-és településfejlesztés alapjai*, Dialóg Campus, Pécs-Bp.,
- Tondl, Gabriele - Vuksic, Goran 2003** What makes regions in Eastern Europe catching up? The role of foreign investment, human resources and geography, *"IEF Working Paper"* Nr. 51.
- Turnock, David 2001** Location trends for foreign direct investment in East Central Europe, *"Environment and Planning C"*, Vol. 19. pp. 849-880.
- Williamson, Jeffrey, G. 1965** Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns, *"Economic Development and Cultural Change"*, 13., pp. 1-84.
- Zsúgyel János 2004** Területi különbségek kialakulására ható tényezők vizsgálata az Európai Unió 27 tag- és tagjelölt államának régióiban, *"Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek"*, 1.sz., pp. 98-111.